

УДК 343.4

РОЗВИТОК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РАДЯНСЬКУ ДОБУ (1918–1960 рр.)

Науменко Ю.О., здобувач
кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
слідчий в особливо важливих справах
першого слідчого відділу слідчого управління прокуратури
Дніпропетровської області

У статті визначено основні радянські етапи розвитку кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за вчинення службових злочинів.

Ключові слова: службові злочини, розвиток кримінально-правових норм.

В статье определены основные советские этапы развития уголовно-правовых норм, устанавливающих ответственность за совершение должностных преступлений.

Ключевые слова: служебные преступления, развитие уголовно-правовых норм.

Naumenko Y.O. THE DEVELOPMENT OF CRIMINAL LEGAL NORMS REGULATING THE ISSUES OF CRIMINAL RESPONSIBILITY IN THE SPHERE OF OFFICE ACTIVITY IN THE SOVIET PERIOD (1918–1960 YEARS.)

The article identifies the major Soviet stages of development of criminal law, establishing liability for committing crimes.

Key words: business crime, development of criminal legal norms.

Постановка проблеми. ХХ ст. найбільш істотно вплинуло на формування української державності, на об'єднання українських земель в одну республіку, на становлення української нації та здобуття незалежності. Упродовж цього періоду кримінальний закон зазнавав як революційного спрощення, так і непотрібної деталізації, був як слугою радянської тиранії, так і інструментом розбудови незалежності України.

Ступінь розробленості проблеми. Щоб провести аналіз правових пам'яток радянської та пострадянської епох, необхідно звернутися до праць тогочасних вчених та юристів-практиків, таких як А.А. Герцензон, Ш.С. Грингауз, П.П. Михайленко.

Метою статті є розкриття етапів розвитку кримінально-правових норм, які встановлювали відповідальність за службові злочини на території радянської та незалежної України.

Виклад основного матеріалу. Після подій Великої Жовтневої революції основу кримінального законодавства (до прийняття перших кодифікованих актів радянського законодавства) складали звернення до населення, декрети В.І. Леніна, народних комітетів, постанови уряду, інструкції (наприклад, «Про революційний трибунал»).

Першим актом у сфері кримінального права був Декрет «Про суд», у якому вводились основні принципи притягнення до кримінальної відповідальності за певні види злочинів. Крім того, за вказаним Декретом повністю ліквідувався імперський суд, а також прокурори при судах – загалом уся буржуазна система юстиції. Натомість згодом створювалися народні правоохоронні органи, суди, прокуратури.

На цьому, здавалося б незначному, нормативному акті належить зупинитися до-

кладніше, адже із його прийняттям радянська влада майже повністю знищила корупцію у судах та системі юстиції і почала формувати із чистого аркуша паперу правоохоронну і судову системи Радянського Союзу. Як писав В.І. Ленін: «Шлях, який пройшла Радянська влада у ставленні до соціалістичної армії, вона пододала також стосовно іншого знаряддя панівних класів, ще більш тонкого, ще більш складного – до буржуазного суду, який представляв собою захист порядку, а насправді був сліпим, тонким знаряддям нещадного придушення експлуатованих, таким, що відстоює інтереси грошового мішка. Радянська влада вчинила так, як заповідали чинити усі пролетарські революції, – вона віддала його відразу на злам. Нехай кричать, що ми, не реформуючи старий суд, відразу знищили його. Ми розчистили цим дорогою для справжнього народного суду і не стільки силою репресій, скільки прикладом мас, авторитетом трудящих, без формальностей – ось що зробить із суду як знаряддя експлуатації суд як знаряддя виховання на міцних основах соціалістичного суспільства».

Указане твердження В.І. Леніна є актуальним та правильним і в сучасній Україні, як парадоксально це не звучить, адже для досягнення цілей демократичної революції, таких як добробут народу України, його незалежність, міцність економіки й армії тощо, необхідно повністю зламати судову і правоохоронну системи радянського типу та збудувати нові – проєвропейські. Це одразу знищить великий прошарок корупціонерів у судовій і правоохоронній системах та дозволить народовладдю збудувати нове суспільство.

Кримінальне законодавство, зокрема законодавство щодо злочинів у сфері службо-

вої діяльності, було налаштоване на потреби революції та військових дій. Найнебезпечнішими видами злочинів вважалися контрреволюційні, які охоплювали і службову злочинність.

Одними з перших складів, який з'явився в радянському законодавстві, був контрреволюційний саботаж (Звернення до населення «Про перемогу Жовтневої революції», «Про боротьбу із саботажем вищих поштово-телеграфних чиновників», «Про саботаж чиновників міністерства продовольства»). Необхідно зазначити, що здебільшого контрреволюціонери були чиновниками (службовими особами) певного рангу – імперськими прокурорами, поліцейськими, військовими, банкірами, урядовцями і т. д. Тому перші звернення та декрети було адресовано на боротьбу з контрреволюцією у сфері імперської служби.

Також можна навести приклади регуляції службової злочинності у декретах «Про харбарництво» та «Про спекуляції», які у складних економічних умовах жорстко регулювали ринок (ринкову економіку) та дисципліну в секторі радянської влади.

У боротьбі за політичну владу більшовики використовували не стільки матеріальне право, скільки революційну необхідність. Основними каральними органами, які застосовували насамперед не матеріальне та процесуальне, а усне, революційне право, були Військовий революційний комітет та Всеросійська надзвичайна комісія.

Так, Рада народних комісарів (далі – РНК) 5 вересня 1918 р. опублікувала постанову про проведення червоного терору – масових розстрілів незгодних із більшовицькою владою, і така міра вважалася радянськими революційними діячами потрібною і неминучою. У кримінально-правову лексику було введено термін «репресія».

Кримінальна відповідальність у період до 1922 р. встановлювалась здебільшого декретами та постановами Народного комісаріату юстиції, РНК та інших органів радянської влади. Крім того, у 1919 р. було прийнято «Керівні начала із кримінального права РРФСР». Деякими вченими-практиками, такими як народний комісар юстиції Д.І. Курський, робились перші спроби систематизації вказаних нормативних актів. Це свідчило про готовність революційного суспільства поступово переходити до створення принципово нової для світу правової системи – системи соціалістичного права [1, с. 50–240].

Нарешті, 23 серпня 1922 р. Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом (далі – ВУЦВК) затверджений і 15 вересня 1922 р. введений у дію Кримінальний кодекс (далі – КК) УСРР [2, с. 1]. Найважливішими джерелами КК 1922 р. були декрети робіничо-селянського уряду 1917–1922 рр., «Керівні начала із кримінального права РРФСР» 1919 р. і понад чотирирічний величезний досвід роботи революційних трибуналів і народних судів.

З метою встановлення єдності кримінального законодавства радянських республік за основу КК УСРР був взятий КК РСФРР [3]. Перший складався із двох частин – Загальної

(5 глав) і Особливої (8 глав), що вміщували 227 статей. За змістом КК УСРР та КК РСФРР були майже тотожні, за винятком деяких окремих положень та тяжкості покарань, визначених кодексом.

В окремій главі «Посадові злочини» (ст. ст. 105–118) було передбачено такі злочини у сфері службової діяльності: зловживання владою; перевищення влади; бездіяльність влади; недбале відношення до служби; дискредитація влади (ст. ст. 105–109). Указані склади злочинів були як загальними, як і сьогодні (перевищення влади, зловживання владою та службова недбалість), так і спеціальними. Наприклад, стаття 110 КК УСРР об'єднала диспозиції ст. ст. 105–108 КК за кваліфікаційною ознакою у вигляді розладу центральних чи місцевих господарських апаратів виробництва, розподілу чи постачання, розладу транспорту, укладення явно не вигідних для держави договорів чи угод або всякого іншого підриву і марнування державного майна на шкоду інтересам трудящих. Такі склади злочинів, як бездіяльність влади та дискредитація влади, були спеціальними стосовно бездіяльності та зловживання, тому могли позиціонуватися у кодексі як частина їх диспозиції.

За редакцією КК УСРР 1922 р. зловживання владою (ст. 105) було злочином у всіх випадках, коли дії, вчинені службовою особою завдяки її службовому становищу, «спричинили порушення правильної роботи установи або підприємства, громадського порядку, приватних інтересів окремих громадян». Вчинення таких самих дій з особистих мотивів або настання в їх результаті тяжких наслідків утворювало кваліфікований вид зловживання владою. За редакцією 1923 р. ті ознаки, які раніше утворювали кваліфікований вид зловживання, стали конститутивним елементом самого складу зловживання владою. Отже, зловживання владою, вчинене без обтяжувальних обставин, після закону 10 липня 1923 р. розглядалося лише як службовий проступок [1, с. 289].

Цілком справедливо, що до глави «Посадові злочини» включено постановлення суддями з корисних чи інших особистих мотивів неправосудного вироку (ст. 111 КК) та незаконне затримання, привід, поміщення під варту, примушування до дачі показань (ст. 112 КК).

Склад злочину, передбаченого ст. 113 КК «Присвоєння посадовою особою грошей чи інших цінностей, які перебували в його віданні в силу посадового становища», також, на нашу думку, цілком справедливо включено до вказаної глави, а не розміщено у главі «Злочини проти власності», як у чинному кодексі. Тим більше, що правозастосовна практика свідчить про непоодинокі випадки перекваліфікації таких дій на склади злочинів, передбачених саме розділом, що регулює службову злочинність, зокрема на службову недбалість або зловживання службовим становищем.

Статті 114, 115 КК УСРР 1922 р. встановлюють кримінальну відповідальність за дачу, отримання, провокацію хабара або посередництво в його отриманні.

Комуністична партія і Радянська держава провели восени 1922 р. комплекс різнобічних енергійних заходів із боротьби з хабарництвом, враховуючи підвищену небезпечність цього злочину. Серед таких заходів було проведено спеціальну кампанію з боротьби з хабарництвом і подальше посилення покарання за хабарництво та пов'язані з ним злочини. Декретом ВЦВК від 9 жовтня 1922 р., що змінив ст. 114, і тим, що ввів нову ст. 114а, покарання за некваліфікований вид хабарництва було встановлено у вигляді позбавлення волі на термін не менше одного року з факультативною конфіскацією майна. За кваліфіковані види хабарництва покарання – позбавлення волі на строк не менше трьох років, а за особливо обтяжувальних обставинах – розстріл із конфіскацією майна. За дачу хабара і посередництво у хабарництві встановлені були у принципі ті самі покарання, що й за отримання хабара [2, с. 294–295].

Статтею 116 КК 1922 р. встановлено відповідальність службової особи за службове підроблення.

Склади злочинів передбачені ст. ст. 117, 118 КК 1922 р., а саме «Розголошення посадовими особами відомостей, що не підлягають розголошенню» та «Ненадання посадовими особами у строк на вимогу центральної та місцевої влади необхідних відомостей, довідок, звітів і т.п., надання яких для них є обов'язковим за законом».

Необхідно наголосити, що саме диспозиція ст. 118 КК 1922 р. сприяла зміцненню органів прокуратури УСРР та інших радянських республік, сприяла централізації радянської влади і диктатурі.

У грудні 1922 р., через декілька місяців після прийняття КК УСРР, було утворено нову державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР). Цим завершився перший етап уніфікації законодавчих баз республік.

На підтвердження цього 31 жовтня 1924 р. ЦВК СРСР прийняв «Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» – акт із загальної частини кримінального права. Вони запроваджували для всього СРСР принципи кримінального законодавства.

«Основні начала» дали початок другому етапу уніфікації законодавства республік – створенню єдиної системи узгоджених між собою законів, які діють відповідно до Конституції СРСР та орієнтовані на закони, розроблені науковцями та юристами-практиками РСФСР. Незначні відмінності були продиктовані або національними особливостями (наприклад, республіки Кавказу), або більш суворими покараннями за певні види злочинів (наприклад, в УСРР – за релігійні злочини).

Надалі КК УСРР 1922 р. неодноразово доповнювався новими злочинами, які так чи інакше регулювали службову діяльність у різних сферах суспільного життя, такими як: укладення збиткових для держави договорів особою, яка діє від імені державної установи або підприємства; змова з метою зниження цін на публічних торгах шляхом навмисного заниження вартості речі та іншим способом;

повідомлення неправдивих відомостей під час реєстрації торгово-промислових підприємств тощо.

Усі зміни, що проводились у період з 1922 по 1927 рр., були продиктовані політичною та економічною обстановкою в країні – новою економічною політикою (НЕПом), розкулаченням, початком колективізації та індустріалізації, націоналізацією усього майна, земель, підприємств, відсутністю сталого державного регулювання економіки на ранніх етапах розвитку Радянської держави тощо.

«Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» продиктували законодавцям усіх республік СРСР необхідність прийняття нових кримінальних кодексів зі зміненою загальною частиною відповідно до «Основних начал».

Таким чином, у 1926 р. було прийнято новий КК РСФСР, а вже 1 липня 1927 р. був прийнятий новий КК УСРР [3, с. 1].

Глава «Посадові (службові) злочини» КК УСРР 1927 р. не дуже відрізнялась за змістом від КК УСРР 1922 р. Законодавством лише вдосконалено понятійний апарат глави, в незначному обсязі змінено диспозиції та посилено санкції деяких статей.

Крім того, декриміналізовано «Ненадання посадовими особами у строк на вимогу центральної та місцевої влади необхідних відомостей, довідок, звітів і т.п., надання яких для них є обов'язковим за законом».

До того ж КК УСРР доповнено новим злочиним «Сприяння посадовими особами державних органів або кооперації, на яких покладено обов'язки з реєстрації і подальшого контролю за діяльністю кооперативів, в організації лжекооперативів або потуранню їхній подальшій діяльності, а також надання таким лжекооперативам сприяння іншими посадовими особами в тій чи іншій формі у тих випадках, коли це мало місце в силу зловживання владою, бездіяльності влади або халатного ставлення до своїх обов'язків за відсутності корисливості або іншої особистої зацікавленості» [3, с. 81–88].

Згодом кримінальний закон доповнювався за рахунок прийняття спеціальних репресивних законів, таких як: ЦК КП(б)У «Про заходи проти куркульства» від 23 січня 1930 р. та ВКП(б) «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 р.

Так, 16 січня 1930 р. було прийнято закон «Про заборону забою худоби».

Посилення кримінальної репресії відобразив зміст постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 10 лютого 1933 р. Зазначена постанова передбачала підстави притягнення до кримінальної відповідальності голів сільських рад за те, що вони звільняли одноосібні селянські господарства, колгоспи від обов'язку здійснювати поставки м'яса. У разі невиконання колгоспами у встановлені строки відповідних норм здачі хліба, картоплі, соняшника на них накладалися штрафні санкції у розмірі ринкової вартості невиконаної частини зобов'язань, а на одноосібні господарства – у п'ятикратному розмірі. За повторне невиконання зобов'язань одноосібники каралися

позбавленням волі на строк не менше 5 років із конфіскацією всього або частини майна із можливим засланням. Особи, у разі здачі ними неякісних овочів, каралися позбавленням волі на строк до 2 років.

Піком кримінальних репресій у процесі колективізації стало прийняття ЦВК і РНК СРСР постанови «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р., яка отримала назву «Закон про п'ять колосків».

Крім цього, ще однією антидемократичною характеристикою цього Закону була його зворотна дія в часі, яка дозволяла застосовувати репресії до осіб, що вчинили правопорушення до його прийняття 7 серпня 1932 р. [1, с. 324–350].

У період Великої Вітчизняної війни, 1941–1945 рр., кримінальний закон у частині регулювання відповідальності за скоєння службових злочинів не зазнав змін, але судова практика воєнного часу застосовувала максимальне покарання до злочинців. На державному рівні особливо посилювалась відповідальність за розкрадання соціалістичної власності та інші майнові злочини, злочини проти порядку управління, контрреволюційні злочини. Звісно, за законами військового часу доля військових, які тим чи іншим чином порушили закон, вирішувалась військово-польовими судами без проведення повноцінного досудового та судового слідства.

Сталінська доба в СРСР закінчилась у березні 1953 р., а вже 25 грудня 1958 р. були затверджені Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік, що стало початком третього (пострепресійного, післявоєнного) етапу уніфікації та вдосконалення радянського та українського кримінального законодавства.

Загалом КК УРСР у редакції 1927 р. та спеціальні закони про кримінальну відповідальність застосовувались до моменту введення у дію нового КК УРСР 1 квітня 1961 р., тобто майже 34 роки, які виявились найскладнішими у суспільно-політичному житті радянської України [4].

Висновки. Перша половина ХХ ст. відзначена історичними змінами у суспіль-

но-політичному житті на території України. Вперше завдяки Великій Жовтневій революції та жорсткому революційному кримінальному закону Україна як окрема республіка у складі СРСР постала на міжнародній арені, отримала своє законодавство, систему державних органів, офіційно визнану українську мову, особливості, хоч і незначні, українського кримінального законодавства. У 1939 р. завдяки жорсткому кримінальному законодавству 30-х рр. та Другій світовій війні нарешті було об'єднано території Східної і Західної України під єдиним прапором і законодавством, а у 1954 р. до складу УРСР включено АР Крим, що завершило територіальне формування Української республіки і створило передумови формування Української держави. У вказаний період сформувалась українська правова думка, система вітчизняного законодавства, яку було покладено в основу законодавства незалежної України. Об'єднання зазначених територій стало можливим також завдяки репресивному кримінальному законодавству, яке існувало того часу і яке залізними щелепами стримувало бунти, повстання, антидержавні дії та допомогло українській правовій думці, Українській республіці проіснувати до визначального 1991 р.

Надалі у складні політичні та економічні 90-ті рр. репресивна машина кримінального закону, створеного у першій половині ХХ ст., допомогла зберегти територіальну цілісність України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. История советского уголовного права / А.А. Герцензон, Ш.С. Грингауз, Н.Д. Дурманов, М.М. Исаев, Б.С. Утевский. – 1947.
2. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК от 23 августа 1922 г. – Х., 1922; Михайленко П.П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР / П.П. Михайленко. – К., 1959. – Ч. 1. – 1959; Усенко И.Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР / И.Б. Усенко. – К., 1989.
3. Уголовный кодекс РСФСР от 1 июля 1950 г. (офиц. текст с измен. и прилож. постат.-сист. материалов). – М. : Государственное изд-во юридической литературы, 1950. – 256 с.
4. Кримінальний кодекс Української РСР від 1 квітня 1961 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2001-05>.